

ФІЛОСОФІЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

Марина Ткачук

ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В РУКОПИСНИХ КАНДИДАТСЬКИХ ТВОРАХ СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ (1819–1924)

У 2019 р. виповнилося 200 років з дня відкриття Київської духовної академії (1819-1924) – видатної освітньої та наукової інституції, з якою пов’язано важливі віхи становлення і розвитку філософії на теренах Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. До безпосередніх завдань цього вищого православного церковно-богословського навчального закладу (єдиного на тогочасних українських землях), звісно, не належала підготовка професійних філософів: вивчення філософських дисциплін становило лише одну із складових (хоча й важливу) у справі виховання добродішних та освічених служителів слова Божого. Однак, хоч як парадоксально, саме Київській духовній академії судилося зробити вагомий внесок у розвиток традиції професійного філософування, формування фахової філософської спільноти та кадрове забезпечення філософських кафедр не лише духовних академії, а й університетів як на українських теренах, так і за їхніми межами. Упродовж ХІХ – початку ХХ ст. вихованці та професори КДА¹

© М. Ткачук, 2019

¹ З-поміж них згадаймо імена Василя Карпова (1798-1867), відомого не тільки першим перекладом корпусу діалогів Платона російською мовою, а й спробою розбудови власної філософської системи «синтезизму», що стверджує єдність духовного і матеріального начал у душі конкретного ідеалізму; Ореста Новицького (1806-1884), одного з тих, хто здійснив перші в Російській імперії вагомі кроки у формуванні теоретичного і методологічного підґрунтя історико-філософської науки й систематичному осмисленні східної та західної давньої філософії; Петра Авсенєва (1810-1852), постать якого стоїть біля витоків традиції християнської психології та антропології ХІХ – початку ХХ ст.; Сильвестра Гогоцького (1813-1889) – автора перших на теренах Російської імперії філософської енциклопедії (маємо на увазі його п’ятитомий «Філософський лексикон», 1857-1873) і філософського словника (1876), одного з фундаторів вітчизняної історико-філософської науки, психології й філософії освіти; Памфіла Юркевича (1826-1874), видатного релігійного філософа й педагога, чия творчість увібрала в себе глибоко продумані, пропущені через горнило православного умоспоглядання головні інтенції платонівського ідеалізму і сучасного йому західноєвропейського досвіду філософування; Матвія Троїцького (1835-1899), одного із засновників Московського психологічного товариства і журналу «Вопросы философии и психологии», значення яких у розвитку філософської науки в Росії важко переоцінити; Петра Ліницького (1839-1906), одного з найзначніших представників православної духовно-академічної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., що залишив по собі величезну творчу спадщину в різних галузях філософії і богослов’я; Петра Кудрявцева (1868-1940) і Василя Екземплярського (1875-1933), з якими пов’язані найважливіші віхи релігійно-філософського

залишили значний слід у розбудові історії філософії, метафізики, логіки, епістемології, філософської антропології, психології, етики, філософії освіти, філософії релігії та інших філософських наук. Їхня творча рецепція класичної та новітньої європейської філософії стала вагомим кроком до налагодження плідного діалогу із західними колегами, в якому напрацьовувалися навички критичного аналізу та самостійної філософської творчості, закладалися підвалини православного релігійно-філософського курсу. Потужна перекладацька і видавнича діяльність, активна участь у роботі різноманітних освітянських «курсів» і товариств, дискусіях на шпальтах газет і журналів, публічних просвітницьких заходах чимало сприяли поширенню філософської освіти та культури на теренах колишньої Російської імперії.

Варто зазначити, що величезна за обсягом філософська спадщина, залишена Київською духовною академією, представлена не лише друкованими монографіями, підручниками, оригінальними статтями, перекладами, рецензіями та бібліографічними оглядами, а й численними рукописними джерелами, значна частина яких зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у Києві. З-поміж останніх важливе місце належить так званій колекції дисертацій студентів Київської духовної академії, що зберігається у фонді 304 Інституту рукопису. Саме ця колекція (досі маловідома, на жаль, у фаховому філософському середовищі²) й стане предметом нашої розвідки, оскільки, як виявилось, містить потужний дослідницький потенціал для сучасної української історико-філософської науки.

Серед істориків та археографів зазначена колекція відома, як «дисертаційний фонд Київської духовної академії» [Крайня 2009]. Однак попри те, що ця колекція містить рукописні праці, представлені студентами Київської духовної академії XIX – початку XX ст. на здобуття ступеня кандидата богослов'я, застосовувати до них термін «дисертації» видається не зовсім коректним. Річ у тім, що у православних духовних академіях Російської імперії цей ступінь мав статус освітнього: його присуджували випускникам на підставі підсумкових розрядних (рейтингових) списків, які відображали

відродження у Києві початку XX ст., зокрема й створення Київського релігійно-філософського товариства (1908-1919), журналу й видавництва «Христианская мысль» (1916-1917). З-поміж тих, чия творча діяльність збагатила вітчизняну філософську культуру, згадаймо й інших вихованців і викладачів Київської духовної академії - Івана Скворцова (1795-1863), Дмитра Поспехова (1821-1899), Костянтина Скворцова (1821-1876), Григорія Малеванського (1840-1919), Назарія Фаворова (1820-1897), Маркелліна Олесницького (1848-1905), Дмитра Богдашевського (1861-1933), Сергія Спіфановича (1886-1918), Івана Четверикова (1880-1969).

² Загалом науковий доробок у дослідженні зазначеної колекції вичерпується кількома публікаціями українських світських і церковних істориків. Поряд із загальними (на жаль, не завжди коректними) відомостями про зміст цієї колекції маємо лише алфавітний перелік авторів кандидатських творів [Крайня 2009: 172-92], передрук фондового каталогу із назвами останніх [Клос 2012; Клос&Парій 2015], а також поодинокі безпосередні звернення до матеріалів колекції. Як приклад, згадаймо спроби залучити окремі рукописи з фонду 304 до характеристики наукового доробку Київської духовної академії в царині візантиністики [Файда 2003] і вивчення історії Берестейської унії та спричиненої нею полеміки [Охріменко 2012]).

Поряд із дослідницькою «інертністю» мусимо констатувати хаотичний характер каталогізації фонду 304, здійсненої без чіткого принципу систематизації рукописів (алфавітного, хронологічного, тематичного тощо), а також розтиражованих згаданими вище «каталожними» публікаціями численні помилки у визначенні авторства й датування творів; (докладніше про це див.: [Ткачук 2019], які ускладнюють опрацювання матеріалів колекції кандидатських творів студентів КДА та їхнє залучення до сучасного наукового обігу.

їхні навчальні досягнення та поведінку, а також спеціально підготовлених підсумкових («курскових») творів, відповідних кандидатському рівню. Натомість термін «дисертація» застосовувався до наукових праць, написаних на здобуття магістерського і докторського ступенів. Тож, аби запобігти хибним асоціаціям і плутанині, варто уникати доволі поширеного в сучасних розвідках з історії Київської духовної академії [Файда 2003; Крайня 2009; Охріменко 2012] терміна «кандидатські дисертації» щодо праць, написаних її студентами на здобуття ступеня кандидата богослов'я й застосовувати для їхнього позначення більш коректний і адекватний термін «кандидатські твори».

Як випливає із зазначеного, за своїм статусом кандидатські твори студентів духовних академії були, фактично, аналогами сучасних дипломних (кваліфікаційних) робіт. Варто наголосити, що такий підхід жодним чином не применшує важливого значення й потужного джерельного потенціалу кандидатських творів вихованців Київської духовної академії у вивченні її наукового доробку. Збережені рукописи якнайкраще увиразнюють вагому роль самостійної дослідницької роботи студентів у їхній духовно-академічній освіті та фаховій підготовці, причому за науковою новизною і значущістю, якістю змісту, ґрунтовністю та дотриманням норм академічної доброчесності значна частина кандидатських творів випускників КДА не лише не поступається сучасним дисертаціям на здобуття ступеня кандидата наук, а й у багатьох випадках перевищує їхній рівень.

Це й не дивно, зважаючи на особливу вимогливість професорсько-викладацького складу духовних академії та керівних синодальних структур до випускних творів студентів. Варто наголосити, що ця вимогливість полягала зовсім не в пильнуванні «зовнішніх» ознак на кшталт обсягу та оформлення цих творів: хоч як парадоксально, спеціальних формальних регламентацій щодо кандидатських творів студентів-богословів не існувало. Їхню якість оцінювали відповідно до змістовних характеристик, що стосувалися ґрунтовності у розкритті теми, повноти джерельної бази та ретельності в опрацюванні джерел, рівня самостійності в написанні тексту, правильності суджень і висновків з точки зору православного віровчення, досконалості наукового письма, дотримання норм академічної доброчесності. Такий підхід змушував студентів ставитися до підготовки випускних творів із належним сумлінням³. Працюючи над обраними темами – зазвичай недостатньо дослідженими, а подекуди й узагалі недослідженими, – вони залучали до аналізу великі масиви не лише друкованої літератури (зокрема й твори, написані давніми і новими іноземними мовами), а й архівних документів та рукописів, вперше вводячи їх до наукового обігу. Чимало студентів не обмежувалося лише київськими бібліотеками та архівами, вирушаючи в пошуках джерел для своїх підсумкових творів до Санкт-Петербурга, Москви та інших міст Російської імперії. Для багатьох випускників Київської духовної академії, яким судилося стати видатними вченими, робота над кандидатським твором стала важливим досвідом самостійного наукового дослідження, а перші здобуті результати й висока оцінка старших колег – потужним поштовхом для подальшої дослідницької діяльності, зокрема й підготовки та захисту магістерських і докторських дисертацій.

³ Більшість випускників Київської духовної академії вважали підготовку курсового твору на здобуття ступеня найважливішою справою, порівняно з якою «відходили на другий план усі інші заняття, обов'язкові для студентів» [Певницький 1911: 135]. Для переважної частини вихованців це був «найбільш інтересний час за все академічне життя, – перша спроба духовних сил у поважній та відповідальній праці, бо на її основі підводиться підсумок всієї академічної праці студента та вирішається наукова його кваліфікація» [Лотоцький 1966: 144].

Зважаючи на церковно-конфесійне і спеціалізоване спрямування духовних академій, які присуджували своїм випускникам ступінь кандидата богослов'я, зрозуміло, що «підсумкові» твори останніх стосувалися переважно богословської тематики. Варто наголосити, що плекання саме богословського спрямування кандидатських творів студентів духовних академій становило предмет особливого «підклування» Св. Синоду та його освітянських структур. В окремі періоди – як-от, за часів обер-прокурорства Костянтина Победоносцева (в 1880-1905 рр.), позначених особливо ревним «охранительством» начал православ'я, самодержав'я і народності, це «підклування» набувало характеру суворих регламентацій, супроводжених ретельним контролем за їхнім дотриманням. У 1884 р., зокрема, чітку вимогу пропонувати й обирати для кандидатських творів тему винятково богословського змісту було закріплено у Статуті духовних академій [Устав 1887: 240]. У 1889 р. цю вимогу було підсилено схваленими Св. Синодом «Правилами для рассмотрения сочинений, представляемых на соискание ученых степеней», які містили пряму заборону призначати чи схвалювати теми, які не мають богословського характеру й безпосереднього стосунку до богослов'я [Правила 1889: 177]. Відповідно до «Правил», до складу заборонених потрапляли психологічна і педагогічна тематика, новітні напрями західної філософії й актуальна проблематика «з предметів різних наук загальної освіти» [Правила 1889: 177]. Характерно, що синодальні настанови стосувалися не лише тематики, а й змісту творів на здобуття ступенів, від яких вимагали не стільки вчених чеснот, скільки чіткої відповідності «духу й гідності Православної Церкви» [Правила 1889: 177]. Поза сумнівом, утвердження такого апологетичного підходу позбавляло здобувачів богословських ступенів однієї з фундаментальних академічних свобод – свободи дослідження.

Тим не менш, навіть за найнесприятливіших умов серед студентів духовних академій (зокрема й Київської) завжди знаходилися особи, які цікавилися філософською проблематикою і прагнули реалізувати ці зацікавлення у своїх кандидатських творах. Таке прагнення видається цілком природним, зважаючи на вагому роль філософських дисциплін у програмах православних навчальних закладів Російської імперії – як семінарій, так і духовних академій. На відміну від учнів світських гімназій, де філософія не викладалася, семінаристи мали змогу спеціально знайомитися з філософською проблематикою та термінологією, опановуючи філософську пропедевтику, стислий курс історії філософії, логіку та психологію. На рівні духовних академій філософська підготовка значно поглиблювалася: викладання філософських дисциплін здійснювалося в обсязі від 10 до 15 годин на тиждень упродовж першого та другого років навчання⁴. Упродовж усієї історії духовних академій їхні студенти обов'язково вивчали історію давньої та новочасної філософії, логіку, психологію, метафізику (з 1910 р. – «систематичну філософію»), причому кожна з цих дисциплін читалася не менше одного року. Обов'язковим було й читання філософської літератури (мовою оригіналів) та написання семестрових творів з філософських дисциплін. Тож попри спеціалізований богословський характер православних академій їхні студенти здобували доволі ґрунтовну філософську освіту, а деякі з них ставали викладачами філософських дисциплін у середніх і вищих духовних закладах, писали оригінальні праці та підручники філософського спрямування, перекладали філософську літературу тощо [Ткачук 2011].

⁴ Повний академічний курс тривав чотири роки.

Як засвідчує колекція кандидатських творів, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, студентів, зацікавлених вивченням філософії, не бракувало і в Київській духовній академії. Серед численних праць з богословських наук та історії Церкви (загальна кількість каталогізованих рукописів фонду 304 становить 2057 одиниць) ми нарахували понад 150 кандидатських творів студентів КДА, які безпосередньо стосуються філософської тематики і проблематики.

Варто зазначити, що переважна частина цих творів має історико-філософський характер. Цей факт видається цілком природним, зважаючи на визначальну роль вивчення історії філософії давнього і нового часів у філософській освіті студентів духовних академії – зокрема й Київської [Ткачук 2002].

Судячи із збережених рукописів, предметом особливих зацікавлень київських академістів була історія західноєвропейської філософії – від античності до початку ХХ століття.

Тематика кандидатських творів, безпосередньо присвячених античній філософії, увиразнює генетичну залежність того типу релігійної філософії, що розвивався у російських духовних академіях, від традицій платонізму та неоплатонізму і спроби осмислити ці традиції з позицій християнського теїзму⁵ [Ильишев 1867; Веселовский 1890; Гиляров 1891; Травин 1909], простежити зародження монотеїстичних тенденцій у вченнях давньогрецьких філософів [Тихвинский 1889]. У працях студентів різних поколінь продемонстровано також стійке зацікавлення моральною філософією стоїків та її порівнянням із християнською етикою [Говоров 1887; Рыжков 1892; Фаминский 1905].

Серед численних досліджень, присвячених видатним постатям та вченням елліністичного юдаїзму, ранньохристиянської апологетики, східної та західної патристики, що зберігаються у фонді 304, доволі значне місце належить працям з історії християнських етичних учень [Соловьев 1870; Ключковский 1886; Алферов 1894; Фортинский 1894; Глазунов 1902 та ін.] Поряд із спробами цілісного осягнення релігійно-філософських вчень окремих мислителів [Псарёв 1887; Моралевич 1890; Блошенко 1905; Іваницкий 1906 та ін.] трапляються також розвідки, що містять спеціальний аналіз доробку святих отців (особливо Григорія Ниського та Блаженного Августина) у царинах філософської антропології, епістемології, психології, філософії історії [Клитин 1882; Евсеев 1886; Иларионов 1899; Видякин 1902; Сербинов 1905; Лаговский 1913 та ін.]. Меншою мірою, але представлено також спроби аналізу середньовічної схоластики та вчень її окремих представників – П'єра Абеляра [Костецкий 1865], Ансельма Кентерберійського [Малицкий 1877], Томи Аквінського [Бобровницкий 1884].

Серед досліджень студентів Київської духовної академії з історії модерної західної філософії, що зберігаються у фонді 304, знаходимо праці, присвячені аналізу вчень Бенедикта Спінози [Ковальский 1904; Петров 1918], англійських деїстів [Федоров 1886], Франсуа Вольтера [Палецкий 1884], однак тематика переважної частини праць стосується німецького ідеалізму від Готфріда Ляйбніца [Эмец 1877] до початку ХХ століття. Особливу увагу молодих дослідників у царині німецької класичної філософії прикуто до спадщини Іммануїла Канта [Олесницкий 1867; Кирилович 1883; Харьков 1902; Пономаренко 1906; Гяуров 1915]⁶. Чимало кандидатських праць студентів Київської духовної академії містить досвід критичного осмислення філософських учень таких впливових у другу половину ХІХ ст. німецьких мислителів, як Герман Лотце [Горский 1887;

⁵ На жаль, цей важливий аспект розвитку «російського платонізму» залишається маловідомим для західних дослідників: див., наприклад: [Nethercott 2019].

⁶ Про кантознавчу спадщину Київської духовної академії див. докладніше: [Ткачук 2001; Козловський 2008; Nemeth 2017: 94-106].

Корогун 1911], Едуард Гартман [Введенский 1887; Никольский 1909], Артур Шопенгауер [Должанский 1882; Амфитеатров 1907 та ін.], Фрідріх Ніцше [Чавдаров 1910], Вільгельм Вундт [Чудновцев 1904]. Збережені рукописи засвідчують і значний інтерес київських дослідників до новітніх течій європейської філософії на межі XIX – XX ст. – марксизму [Власовский 1908], еволюціонізму [Евфимий (Крестев) 1882; Войнов 1910], позитивізму [Кустов 1907], спиритуалізму [Триодин 1907; Матвеевич 1914].

Приділяючи значну увагу вивченню давньої і модерної європейської філософії, київські академісти не оминали увагою і філософських традицій Південної та Східної Азії. Це засвідчують, зокрема, їхні кандидатські праці, присвячені аналізу буддизму [Соколов 1875; Ходзицкий 1906; Иванов 1908 та ін.] та конфуціанства [Чернявский 1906].

Досліджуючи філософський доробок західних та східних країн, викладачі і студенти Київської духовної академії пильно стежили й за розвитком російської філософії. Свідченням цього є значна кількість рукописів кандидатських творів, присвячених аналізу як загальних тенденцій такого розвитку у XIX – на початку XX ст. [Казимирович 1907; Рождественский 1907; Образцов 1914 та ін.], так і актуальних релігійно-філософських ідей, представлених у творчості слов'янофілів [Майеранов 1880; Шибатинский 1908 та ін.], Федора Достоевського [Онтлик 1904; Клёнов 1907; Первов 1909 та ін.], Володимира Соловйова [Лотоцкий 1904; Переверзев 1904; Каменский 1908; Поведский 1915 та ін.], Сергія Трубецького [Рождественский 1912], Льва Лопатіна [Старокадомский 1914; Тоцкий 1915] та ін. Вивчаючи творчість російських релігійних філософів, київські академісти не оминали увагою й погляди їхніх опонентів з «табору» матеріалістів, революційних демократів і народників. Це засвідчують, зокрема, кандидатські твори, присвячені аналізу світоглядних настанов Олександра Герцена [Филагриевский 1907], російських шістдесятників (Миколи Чернишевського, Миколи Добролюбова, Дмитра Писарева) [Великославинский 1908], Миколи Михайловського [Вознесенский 1908].

Варто особливо зазначити безперечну для свого часу наукову новизну тих кандидатських досліджень з фонду 304, що висвітлюють, з-поміж іншого, зміст і специфіку філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії [Вишнеvский 1895; Леонтовский 1904; Москалевич 1905 та ін.], а також містять перші спроби аналізу життя і філософської спадщини деяких видатних вихованців і професорів Київської духовної академії [Медведев 1917; Федотов 1917 та ін.].

Поряд із працями з історико-філософської тематики у фонді 304 знаходимо низку праць з теоретичної («систематичної») філософії, які увиразнюють християнський підхід до розгляду загальних питань гносеології [Свирчевский 1861; Четвериков 1899; Петров 1902; Варлаам (Новгородский) 1907; Евфимий (Сапунджиев) 1908 та ін.], філософії історії [Солнцев 1905 та ін.], соціальної філософії [Попов 1907; Троицкий 1911], аксіології [Петров 1906; Победоносцев 1906], етики та естетики [Никольский 1875; Стадницкий 1884; Корсуновский 1893; Гладкий 1908; Сырнев 1909 та ін.].

Зрозуміло, що створення повного та чіткого уявлення про зміст і значення філософської складової кандидатських творів студентів КДА, що збереглися в Інституті рукопису, потребує відповідних спеціальних досліджень фахівців – істориків філософії. Вивчення та залучення до сучасного наукового обігу найбільш значущих рукописів з філософської проблематики здатне, поза сумнівом, суттєво поглибити уявлення про становлення і розвиток духовно-академічної філософії на вітчизняних теренах, а також значно розширити перелік осіб, які створювали її історію. Крім того, враховуючи глибин-

ний синкретизм богослов'я і філософії як у способі мислення, так і у предметах дослідження викладачів і студентів духовних академій, цінними джерелами для вивчення їхніх філософських поглядів і звершень можуть виявитися також чисельні праці з богословської та історико-церковної тематики, наявні у фонді 304. Те саме стосується і збережених кандидатських праць, написаних на «суміжні» з історією філософії теми з історії літератури та педагогіки, доволі популярні серед студентів Київської духовної академії початку ХХ ст. [Глаголев 1905; Няга 1906; Грачев 1909; Гонтаев 1911 та ін.].

Тож, сподіваємося, викладений у цій короткій розвідці матеріал приверне увагу фахівців і стане одним із перших кроків у розбудові нового напрямку досліджень філософської спадщини Київської духовної академії (1819-1924).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали (рукописи)

- Алферов, С. (1894). *Ифика Тертуллиана*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1339). Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі - НБУВ), Київ.
- Амфитеатров, В. (1907). *Христианство и пессимизм в учении о цели и смысле жизни*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1938). НБУВ, Київ.
- Блошенко, Н., свящ. (1905). *Эней Газский как философ*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1841). НБУВ, Київ.
- Бобровницкий, И. (1884). *“Summa Totius Theologiae” Фомы Аквинского*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 938). НБУВ, Київ.
- Варлаам (Новгородский), иером. (1907). *Идеалы, их происхождение, существенное содержание и способы осуществления. (Опыт философско-психологического исследования)*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1944). НБУВ, Київ.
- Введенский, А. (1887). *Изложение и разбор сочинения Гарпмана “Die Religion Des Geistes”*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1059). НБУВ, Київ.
- Великославинский, А. (1908). *В какой степени мировоззрение русских шестидесятников (главным образом, Чернышевского, Добролюбова и Писарева) отвечает логическим, этическим и эстетическим требованиям человеческого разума и религиозным запросам человеческого духа?* Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1994). НБУВ, Київ.
- Веселовский, А. (1890). *Неоплатонизм в его отношении к христианству*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1178). НБУВ, Київ.
- Видякин, С. (1902). *Психология св. Григория Нисского*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1716). НБУВ, Київ.
- Вишневецкий, Д. (1895). *История Киевской духовной академии за I-ю пол. XVIII ст.* Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1383). НБУВ, Київ.
- Власовский, И. (1908). *Взгляд представителя исторического материализма на происхождение христианства перед судом науки*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1996). НБУВ, Київ.
- Вознесенский, В. (1908). *Идея личности в мирозерцании Николая Константиновича Михайловского. (Опыт уяснения и критики этого мирозерцания с точки зрения христианского учения о личности)*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 2030). НБУВ, Київ.
- Войнов, И., дьякон. (1910). *Вопрос о происхождении религии в связи с его постановкой у эволюционистов (Ч. Дарвина, О. Каспари и Г. Спенсера)*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 2085). НБУВ, Київ.
- Гиляров, А. (1891). *Неоплатоник Порфирий и его отношение к христианству*. Інститут рукопису (ф. 304, дис. 1216). НБУВ, Київ.

- Глаголев, М. (1905). *Педагогические воззрения Герберта Спенсера с христианской точки зрения*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1847). НБУВ, Київ.
- Гладкий, А. (1908). *Эстетическая культура в ее отношении к нравственному развитию личности и общества*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1997). НБУВ, Київ.
- Глазунов, Ф. (1902). *Нравоучение Оригена*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1717). НБУВ, Київ.
- Говоров, С. (1887). *Моральная философия стоиков в отношении к христианству*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1062). НБУВ, Київ.
- Гонтаев, А. (1911)⁷. *Монтень, Локк и Руссо. Педагогические идеи их с христианской точки зрения*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2145). НБУВ, Київ.
- Горский, А. (1887). *Теизм Лотце*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1063). НБУВ, Київ.
- Грачев, П. (1909). *Педагогия (педагогические идеи) графа Л. Н. Толстого в связи с общим мировоззрением его (критическое исследование)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2042). НБУВ, Київ.
- Гяуров, Х. (1915). *Идея абсолютного в философии Канта*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2328). НБУВ, Київ.
- Должанский, Ф. (1882). *Несостоятельность пессимистического мировоззрения*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 863). НБУВ, Київ.
- Евсеев, В. (1886). *Антропологическое учение Блаженного Августина*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1030). НБУВ, Київ.
- Евфимий [Крестев], архимандрит. (1882). *Учение о происхождении и постепенном развитии религии по Герберту Спенсеру*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 862). НБУВ, Київ.
- Евфимий (Сапунджиев), иеродиакон (1908)⁸. *Сравнительное значение веры и разума в работе мировоззрения*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2000). НБУВ, Київ.
- Иваницкий, В. (1906). *Филон Александрийский (его жизнь и обзор литературной деятельности)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1896). НБУВ, Київ.
- Иванов, Б. (1908). *Исходный пункт вероучения буддизма и разбор его с точки зрения философской, общерелигиозной и христианской*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2003). НБУВ, Київ.
- Иларионов, П. (1899). *Учение Блаженного Августина о богопознании в связи с его учением о познании вообще*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1581). НБУВ, Київ.
- Ильяшев, А. (1867). *Об отношении платонической философии к христианскому богословию (в период Отцов Церкви)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 331). НБУВ, Київ.
- Казимирович, Р. (1907). *Религиозно-философское и общественное миросозерцание русских идеалистов последнего времени сравнительно с миросозерцанием их противников. (Изложение, объяснение и критика)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1948). НБУВ, Київ.
- Каменский, В. (1908). *Отношение религии и философии по Владимиру Соловьеву*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2031). НБУВ, Київ.
- Кирилович, А. (1883). *Учение Канта о религии*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 931). НБУВ, Київ.
- Клёнов, И. (1907). *Критика ницшеанства в произведениях Достоевского*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1982). НБУВ, Київ.
- Клитин, Н. (1882). *Антропологическое учение св. Григория Нисского*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 853). НБУВ, Київ.
- Клюковский, Л. (1886). *Нравственно-подвижническое учение св. Макария Великого (Египетского)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1029). НБУВ, Київ.
- Ковальский, Ф. (1904). *К вопросу об отношении веры к знанию: учение Спинозы об отношении между религией и философией*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1814). НБУВ, Київ.
- Коротун, В, свящ. (1911). *Идея Бога в философской системе Лотце*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2153). НБУВ, Київ.
- Корсуновский, Г. (1893). *Разбор мнений относительно начала, или сущности, нравственности и положительное решение этого вопроса*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1300). НБУВ, Київ.
- Костецкий, Ф. (1865). *Нравственная система Петра Абеляра*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 286). НБУВ, Київ.

⁷ У каталозі ф. 304 прізвище помилково зазначено як «Гантаев».

⁸ У каталозі ф. 304 прізвище помилково зазначено як «Сапонджиев».

- Кустов, А. (1907). *Критическое исследование учения позитивизма (Огюста Конта) о т. н. религии будущего*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1954). НБУВ, Київ.
- Лаговский, И. (1913). *Психология Блаженного Августина*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2245). НБУВ, Київ.
- Леонтовский, В. (1904). *Религиозно-философские воззрения Г. С. Сковороды в связи с преподававшимися в Киевской Академии курсами философии и в зависимости от них*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1815). НБУВ, Київ.
- Лотоцкий, П. (1904). *К вопросу об отношении веры к знанию: основания для решения указанного вопроса, заключающиеся в сочинениях В. Соловьёва. (Критическое исследование)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1817). НБУВ, Київ.
- Майеранов, А. (1880). *Представители славянофильства в России*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 814). НБУВ, Київ.
- Малицкий, П. (1877)⁹. *Ансельм, архиепископ Кентерберийский*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 689). НБУВ, Київ.
- Матеевич, А. (1914)¹⁰. *Религиозно-философское мирозерцание Фехнера*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2285). НБУВ, Київ.
- Медведев, А. (1917). *Питомец Киевской академии С. С. Гогоцкий как философ и профессор философии*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2435). НБУВ, Київ.
- Моралевич, Л. (1890). *Религиозно-философские воззрения Иосифа Флавия*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1189). НБУВ, Київ.
- Москалевич, Н. (1905). *Нравоучительный элемент в круге наук старой Киевской Академии (до 1763 г.)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1859). НБУВ, Київ.
- Никольский, В. (1909). *Отношение Гартмана к христианству*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2054). НБУВ, Київ.
- Никольский, М. (1875). *Совість, суцність и значение ее в нравственной жизни человека*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 635). НБУВ, Київ.
- Няга, Ф. (1906)¹¹. *Религия и религиозное воспитание по Ж.-Ж. Руссо*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1905). НБУВ, Київ.
- Образцов, В. (1914). *Вопрос и постановка доказательства бытия Божия в русской богословско-философской литературе*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2291). НБУВ, Київ.
- Олесницкий, А. (1867). *Отношение критической философии Канта к христианскому богословию (историко-критический очерк)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 327). НБУВ, Київ.
- Онглик, Н. (1904). *Социальное значение христианства по учению Ф. М. Достоевского*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1819). НБУВ, Київ.
- Палецкий, В. (1884). *Вольтер и его влияние на русскую литературу и жизнь*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 979). НБУВ, Київ.
- Первов, И. (1909). *Проблема личности и ее значение по Достоевскому*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2059). НБУВ, Київ.
- Перверзев, С. (1904). *Идея богочеловечества в религиозно-философской системе Владимира Соловьёва*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1820). НБУВ, Київ.
- Петров, А. (1906). *Христианство и оптимизм в учении о цели и смысле жизни*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1909). НБУВ, Київ.
- Петров, П. (1918). *Пантеизм, его история и критика (Спиноза и его учение о субстанции и атрибутах)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2511). НБУВ, Київ.
- Петров, П., свящ. (1902). *Вера в Новом Завете и морально-философских воззрениях настоящего времени*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1734). НБУВ, Київ.
- Поведский, Д. (1915). *Проблема веры в гносеологии В. С. Соловьёва*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2355). НБУВ, Київ.

⁹ У каталозі фонду 304 твір П. Малицького помилково датовано 1876 р.

¹⁰ У каталозі фонду 304 прізвище вказано як «Матеевич» (відповідно до поширеного зросійщеного варіанту написання).

¹¹ У каталозі ф. 304 прізвище помилково зазначено як «Наги».

- Победоносцев, С. (1906). *Христианский оптимизм, его основа и значение*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1910). НБУВ, Київ.
- Пономаренко, К. (1906). *Вопрос о «вещи в себе» в философии Канта*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1912). НБУВ, Київ.
- Попов, Г. (1907). *Христианский социализм. (Историко-критическое исследование)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1961). НБУВ, Київ.
- Псарев, С. (1887). *Лактанций Фирмиан, его сочинения и религиозно-философские воззрения*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1088). НБУВ, Київ.
- Рождественский, А. (1912). *Религиозно-философское миросозерцание князя Сергея Трубецкого (богословско-философская оценка этого миросозерцания в связи с уяснением его основ и генезиса)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2180). НБУВ, Київ.
- Рождественский, Ф. (1907). *Взгляд на отношение Церкви и государства в новейшей русской богословско-философской литературе (в связи с общей историей вопроса)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1965). НБУВ, Київ.
- Рыжков, Н. (1892). *Превосходство христианского нравственного учения перед моралью стоика Эпикета (против сближающих стоицизм с христианством)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1272). НБУВ, Київ.
- Свирчевский, С. (1861). *Об отношении между знанием и верою*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 374). НБУВ, Київ.
- Сербинов, П. (1905). *Творение блаж. Августина “De Civitate Dei” как опыт философии истории*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1871). НБУВ, Київ.
- Соколов, С. (1875). *Действительно ли история о Варлааме и Иоасафе Индийских представляет из себя легендарное житие Будды?* Институт рукопису (ф. 304, дис. 628). НБУВ, Київ.
- Солнцев, В. (1905). *Истинный прогресс человеческой жизни и истории с христианской точки зрения*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1875). НБУВ, Київ.
- Соловьев, Д. (1870)¹². *Нравственное учение св. Василия Великого*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 447). НБУВ, Київ.
- Стадницкий, А. (1884). *Взгляд на сущность зла в связи с разбором теорий происхождения его*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 949). НБУВ, Київ.
- Старокадомский, М. (1914). *Религиозно-философские воззрения Л. М. Лопатина*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2305). НБУВ, Київ.
- Сырнев, С. (1909). *Свобода воли как необходимая основа для учения о нравственной ответственности человека*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2070). НБУВ, Київ.
- Тихвинский, И. (1889). *Монотеистическая идея в философских учениях досократовского периода*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1171). НБУВ, Київ.
- Тоцкий, Ф. (1915). *Учение Козлова и Лопатина о знании и вере*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2360). НБУВ, Київ.
- Травин, Б. (1909). *Отношение Блаженного Августина к языческой философии (особенно к неоплатонизму)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2071). НБУВ, Київ.
- Триодин, И. (1907). *Миросозерцание Гюйо. (Изложение, объяснение и критика с обращением особенного внимания на уяснение вопроса о сущности и значении религии)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1973). НБУВ, Київ.
- Троицкий, С. (1911). *Христианский взгляд на труд и на естественный принцип его разделения в жизни людей*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2175). НБУВ, Київ.
- Фаминский, В. (1905). *Философия в Риме и ее направление как объективный фактор, обусловивший моральный характер философии Сенеки. Религиозно-нравственные воззрения Сенеки*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1781). НБУВ, Київ.
- Федотов, Ф. (1917). *Питомец Киевской духовной академии Орест Маркович Новицкий как философ и профессор философии*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2510). НБУВ, Київ.
- Федоров, И. (1886). *Историческое обозрение английского деизма*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1042). НБУВ, Київ.

¹² У каталозі фонду 304 твір Д. Соловйова помилково датовано 1869 р.

- Филагриевский, В. (1907). *Религиозный скептицизм А. И. Герцена, рассматриваемый в связи с общим религиозно-философским настроением русского общества в его время*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1976). НБУВ, Київ.
- Фортинский, П. (1894). Климент Александрийский как нравоучитель. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1374). НБУВ, Київ.
- Харьков, В. (1902). *Можно ли считать этику Канта выражением истинной сущности христианской нравственности? (К вопросу о сущности христианской нравственности)*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1747). НБУВ, Київ.
- Ходзицкий, В. (1906). *Буддийское учение о человеке и его отношение к христианскому учению о том же*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1927). НБУВ, Київ.
- Чавдаров, Д. (1910). *Взгляд Ницше на христианскую нравственность в связи с его учением о морали вообще*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2131). НБУВ, Київ.
- Чернявский, В. (1906). *Конфуцианство и оценка его с общерелигиозной и, в частности, с христианской точки зрения*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1929). НБУВ, Київ.
- Четвериков, И. (1899). *Богословско-философские обоснования учения о Боге как личном существе*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 1617). НБУВ, Київ.
- Чудновцев, В. (1904). *К вопросу о значении идеи Бога в философском мирозерцании: как понимается и какое место занимает идея Бога в «системе философии» Вундта?* Институт рукопису (ф. 304, дис. 1833). НБУВ, Київ.
- Шебатинский, К. (1908). *Сравнительное значение религиозного и национального элементов в учении старых славянофилов*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 2027). НБУВ, Київ.
- Эмец, А. (1877). *Теодицея Лейбница; историческое и философское ее значение*. Институт рукопису (ф. 304, дис. 699). НБУВ, Київ.

Друковані праці

- Клос, В. В., прот. (2012). Рукописні напрацювання випускників Київської Академії, що знаходяться у фонді № 304 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та бібліотеці Київської православної богословської академії. *Труди Київської духовної академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії, 10*, 99-140.
- Клос, В. В., прот., Парій Р. П. (2015). Рукописні напрацювання випускників Київської духовної академії (1893-1920). *Труди Київської духовної академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії, 15*, 203-26.
- Козловський, В. П. (2008). Кантові «паралогізми чистого розуму» в інтелектуальній атмосфері Київської духовної академії (XIX - початок XX ст.). *Філософська думка, 6*, 59-83.
- Крайняя, О. А. (2009). Диссертационный фонд Киевской духовной академии в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Труди Київської духовної академії, 11*, 164-192.
- Лотоцький, О. Г. (1966). *Сторінки минулого. Ч. 1.* [Саут-Баунд-Брук]: Українська Православна Церква у США.
- Охріменко, Г. В. (2012). Джерела для вивчення питання укладання Берестейської унії та полеміки щодо неї: на основі наукових досліджень представників Київської духовної академії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство, 6*, 231-240.
- Певницкий, В. Ф. (1911). *Мои воспоминания. II. Студенческие годы*. Киев: Тип. Университета Св. Владимира.
- Правила (1889). Правила для рассмотрения сочинений, представляемых на соискание ученых богословских степеней. В *Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1888-1889 учебный год* (с. 176-183). Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого.
- Ткачук, М. Л. (2001). Кантознавчі студії в київській академічній філософії XIX - початку XX ст. *Collegium, 11*, 103-19.
- Ткачук, М. Л. (2002). Як вивчали історію філософії в Київській духовній академії XIX - початку XX ст. *Магістеріум, 9 (Історико-філософські студії)*, 35-51.

- Ткачук, М. Л. (2011). Філософія в Київській духовній академії: освітній аспект. In М. Л. Ткачук (Ред.), *Філософська освіта в Україні: історія та сучасність* (с. 66-94). Київ: Аграр Медіа Груп.
- Ткачук, М. Л. (2019). Рукописні кандидатські твори студентів Київської духовної академії: проблеми дослідження. В М. Л. Ткачук (Ред.), *Філософська і богословська спадщина Київської духовної академії: досвід археографічних і бібліографічних студій* (с. 4-22). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Устав 1884 г. (1887). Высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г. Устав православных духовных академий. В *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*. Т. IV (с. 232-243). Санкт-Петербург: Государственная тип.
- Файда, О. В. (2003). Візантиністика у дисертаціях студентів Київської духовної академії (30-ті роки XIX ст. - початок XX ст.). *Південний архів, XXII*, 41-44.
- Nemeth, Th. (2017). *Kant in imperial Russia*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-52914-1>
- Nethercott, F. (2019). *Russia's Plato: Plato and the Platonic Tradition in Russian Education, Science and Ideology (1840-1930)*. Abingdon, UK, & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315182810>

Одержано 16.06.2019

REFERENCES

Archival sources

- Alferov, S. (1894). *Tertullian's Ethics*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1339). Vernadsky National Library of Ukraine (VNLU), Kyiv.
- Amfiteatrov, V. (1907). *Christianity and Pessimism in Teaching About the Purpose and Meaning of Life*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1938). VNLU, Kyiv.
- Bloshenko, N. (1905). *Aeneas Gazsky as a Philosopher*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1841). VNLU, Kyiv.
- Bobrovnytskyi, I. (1884). *Thomas Aquinas' Summa Totius Theologiae*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 938). VNLU, Kyiv.
- Chavdarov, D. (1910). *Nietzsche's View of Christian Morality in Connection with his Teaching on Morality in General*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2131). VNLU, Kyiv.
- Cherniavskiy, V. (1906). *Confucianism and its Evaluation from the Religious and in Particular from the Christian Point of View*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1929). VNLU, Kyiv.
- Chetverykov, I. (1899). *Theological and Philosophical Studies of the Doctrine of God as a Personal Being*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1617). VNLU, Kyiv.
- Chudnovtsev, V. (1904). *On the Question of the Meaning of the idea of God in the Philosophical Outlook: how is the idea of God in the "System of Philosophy" of Wundt Understood and what place does it have?* [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1833). VNLU, Kyiv.
- Dolzhanyskiy, F. (1882). *The Failure of the Pessimistic Outlook*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 863). VNLU, Kyiv.
- Emets, O. (1877). *Theodicy of Leibniz, its Historical and Philosophical Meaning*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 699). VNLU, Kyiv.
- Famynskiy, V. (1905). *Philosophy in Rome and its Direction as an Objective Factor that Determined the Moral Character of the Philosophy of Seneca. Religious and Moral Views of Seneca*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1781). VNLU, Kyiv.
- Fedotov, F. (1917). *The Graduate of Kyiv Theological Academy Orest Markovich Novitsky as a Philosopher and Professor of Philosophy*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2510). VNLU, Kyiv.
- Fedorov, Y. (1886). *Historical Review of English Deism*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1042). VNLU, Kyiv.

- Filahrievskiy, V. (1907). *Religious Skepticism of A. I. Herzen, Considered in Connection with the General Religious and Philosophical Mood of Russian Society of his Time*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1976). VNLU, Kyiv.
- Fortynskiy, P. (1894). *Clement of Alexandria as a Moral Teacher*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1374). VNLU, Kyiv.
- Hiaurov, Kh. (1915). *The Idea of the Absolute in Kant's Philosophy*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2328). VNLU, Kyiv.
- Hiliarov, O. (1891). *Neoplatonist Porphyry and his Attitude Towards Christianity*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1216). VNLU, Kyiv.
- Hladkiy, O. (1908). *Aesthetic Culture in its Relation to the Moral Development of the Individual and Society*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1997). VNLU, Kyiv.
- Hlaholev, M. (1905). *Herbert Spencer's Pedagogical Opinions from a Christian Point of View*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1847). VNLU, Kyiv.
- Hlazunov, F. (1902). *Origen's Moral Teaching*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1717). VNLU, Kyiv.
- Hontaev, A. (1911). *Montaigne, Locke and Russo. Their Pedagogical Ideas from a Christian Point of View*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2145). VNLU, Kyiv.
- Horskiy, O. (1887). *Theism of Lotze*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1063). VNLU, Kyiv.
- Hovorov, S. (1887). *Moral Philosophy of the Stoics in Relation to Christianity*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1062). VNLU, Kyiv.
- Hrachev, P. (1909). *Pedagogy (Pedagogical Ideas) of Count L. N. Tolstoy in Connection with his General Worldview (Critical Study)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2042). VNLU, Kyiv.
- Ilarionov, P. (1899). *The Teaching of St. Augustine of Hippo on the Cognition of God in Connection with his Teaching on Cognition in General*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1581). VNLU, Kyiv.
- Illiashev, A. (1867). *On the Attitude of Platonic Philosophy Towards Christian Theology (During the Period of the Church Fathers)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 331). VNLU, Kyiv.
- Ivanov, B. (1908). *The Starting Point of the Teachings of Buddhism and its Analysis from the Point of View of Philosophy, Religion and Christianity*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2003). VNLU, Kyiv.
- Ivanytskyi, V. (1906). *Philo of Alexandria (his life and review of literary activities)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1896). VNLU, Kyiv.
- Kamenskiy, V. (1908). *Relations Between Religion and Philosophy According to Vladimir Soloviov*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1820). VNLU, Kyiv.
- Kazymyrovych, R. (1907). *The Religious, Philosophical and Social Outlook of Russian Idealists of Recent Time in Comparison with the Outlook of their Opponents. (Statement, Explanation and Criticism)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1948). VNLU, Kyiv.
- Kharkov, V. (1902). *Can Kant's Ethics be Considered an Expression of the True Essence of Christian Morality? (To the Question of the Essence of Christian Morality)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1747). VNLU, Kyiv.
- Khodzyskiy, V. (1906). *Buddha's Teachings about Man and his Attitude to the Christian Teachings about it*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1927). VNLU, Kyiv.
- Klitin, M. (1882). *Anthropological teaching of St. Gregory of Nyssa*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 853). VNLU, Kyiv.
- Kliukovskiy, L. (1886). *Moral and Ascetic Doctrine of St. Macarius the Great (Egyptian)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1029). VNLU, Kyiv.
- Klonov, I. (1907). *Criticism of Nietzscheanism in the Works of Dostoevsky's*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1982). VNLU, Kyiv.
- Korotun, V., priest. (1911). *Idea of God in Lotze's Philosophical System*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2153). VNLU, Kyiv.

- Korsunovskiy, H. (1893). *Analysis of Opinions on the Beginning or Essence of Morality and a Positive Solution of this Issue*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1300). VNLU, Kyiv.
- Kostetskiy, F. (1865). *The Moral System of Peter Abelard*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 286). VNLU, Kyiv.
- Kovalskiy, F. (1904). *On the Question of the Relation of Faith to Knowledge: Spinoza's Teaching on the Relationship Between Religion and Philosophy*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1814). VNLU, Kyiv.
- Kustov, A. (1907). *A Critical Study of the Teachings of Positivism (Auguste Comte) on the so-called Religion of the Future*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1954). VNLU, Kyiv.
- Kyrylovych, O. (1883). *Kant's Teaching About Religion*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 931). VNLU, Kyiv.
- Lahovskiy, I. (1913). *Psychology of St. Augustine of Hippo*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2245). VNLU, Kyiv.
- Leontovskiy, V. (1904). *Religious and Philosophical Views of G. S. Skovoroda in Connection with the Courses in Philosophy Taught at Kyiv Academy and the Dependence on Them*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1815). VNLU, Kyiv.
- Lototskiy, P. (1904). *On the Matter of the Relationship Between Faith and Knowledge: the Basis for Solving of this Issue, Consisting in the Writings of V. Soloviov. (A Critical Study)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1817). VNLU, Kyiv.
- Maiieranov, O. (1880). *Representatives of Slavophilism in Russia*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 814). VNLU, Kyiv.
- Malytskiy, P. (1877). *Anselm, Archbishop of Canterbury*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 689). VNLU, Kyiv.
- Mateievych, O. (1914). *Fechner's Religious and Philosophical Outlook*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2285). VNLU, Kyiv.
- Medvediev, O. (1917). *The Graduate of Kyiv Academy S. S. Gogotsky as a Philosopher and Professor of Philosophy*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2435). VNLU, Kyiv.
- Moralevych, L. (1890). *Religious and Philosophical Views of Josephus Flavius*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1189). VNLU, Kyiv.
- Moskalevych, M. (1905). *The Moral Element in the Sciences of the Old Kiev Academy (Until 1763)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1859). VNLU, Kyiv.
- Nikolskiy, M. (1875). *The Conscience, the Essence and its Value in the Moral Life of Man*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 635). VNLU, Kyiv.
- Nikolskiy, V. (1909). *Hartmann's Attitude Towards Christianity*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2054). VNLU, Kyiv.
- Niaha, F. (1906). *Religion and Religious Education by J.-J. Russo*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1905). VNLU, Kyiv.
- Obraztsov, V. (1914). *Question and Statement of the Proof of God's Existence in Russian Theological and Philosophical Literature*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2291). VNLU, Kyiv.
- Olesnytskiy, Ya. (1867). *Attitude of Kant's Critical Philosophy towards Christian Theology (A Critical Historical Essay)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 327). VNLU, Kyiv.
- Ontlyk, M. (1904). *Social Meaning of Christianity According to the Teaching of Dostoevsky*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1819). VNLU, Kyiv.
- Paletskiy, V. (1884). *Voltaire and his Influence on Russian Literature and Life*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 979). VNLU, Kyiv.
- Pereverziev, S. (1904). *The Idea of God-Manhood in the Religious and Philosophical System of Vladimir Soloviov*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1820). VNLU, Kyiv.

- Pervov, I. (1909). *The Problem of Personality and its Value According to Dostoevsky*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2059). VNLU, Kyiv.
- Petrov, O. (1906). *Christianity and Optimism in Teaching about the Purpose and Meaning of life*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1909). VNLU, Kyiv.
- Petrov, P. (1918). *Pantheism, its History and Criticism (Spinoza and his doctrine of substance and attributes)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2511). VNLU, Kyiv.
- Petrov, P., priest. (1902). *Faith in the New Testament and Contemporary Moral and Philosophical Views*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1734). VNLU, Kyiv.
- Pobiedonostsev, S. (1906). *Christian Optimism, its Basis and Meaning*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1910). VNLU, Kyiv.
- Ponomarenko, K. (1906). *The Question of "Thing-in-Itself" in Kant's Philosophy*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1912). VNLU, Kyiv.
- Popov, H. (1907). *Christian socialism. (A Historical and Critical Study)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1961). VNLU, Kyiv.
- Povedskiy, D. (1915). *The Problem of Faith in the Epistemology of V. S. Solovyov*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2355). VNLU, Kyiv.
- Psarov, S. (1887). *Lactantius Firmian, his writings and religious and philosophical views*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1088). VNLU, Kyiv.
- Rozhdestvenskiy, F. (1907). *A Look at the Relationship of Church and State in the Latest Russian Theological and Philosophical Literature (In Connection with the General History of the Issue)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1965). VNLU, Kyiv.
- Rozhdestvenskiy, O. (1912). *Religious and Philosophical Outlook of Prince Sergei Trubetskoy (Theological and Philosophical Assessment of this Outlook in Connection with the Explanation of its Foundations and Genesis)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2180). VNLU, Kyiv.
- Ryzhkov, M. (1892). *The Superiority of Christian Moral Doctrine Over the Morality of Stoic Epicurus (Against Those Bringing Stoicism and Christianity Together)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1272). VNLU, Kyiv.
- Serbinov, P. (1905). *Work of St. Augustine of Hippo De Civitate Dei as an Experience in Philosophy of History*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1871). VNLU, Kyiv.
- Shebatynskiy, K. (1908). *The Comparative Significance of the Religious and National Elements in the Teachings of the Old Slavophiles*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2027). VNLU, Kyiv.
- Sokolov, S. (1875). *Is the Story of Barlaam and Joasaph the Indians Really the Legendary Biography of Buddha?* [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 628). VNLU, Kyiv.
- Solntsev, V. (1905). *The True Progress of Human Life and History from a Christian Point of View*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1875). VNLU, Kyiv.
- Soloviov, D. (1869). *Moral Teaching of St. Basil the Great*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 447). VNLU, Kyiv.
- Stadnytskiy, A. (1884). *A Look at the Essence of Evil in Connection with the Analysis of the Hypotheses of its Origins*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 949). VNLU, Kyiv.
- Starokadomskiy, M. (1914). *Religious and Philosophical Views of L. M. Lopatin*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2305). VNLU, Kyiv.
- Svirchevskiy, S. (1861). *On the Relationship Between Knowledge and Faith*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 374). VNLU, Kyiv.
- Syrniiev, S. (1909). *Free Will as a Necessary Basis for the Study of the Moral Responsibility of Man*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1997). VNLU, Kyiv.
- Totskiy, F. (1915). *Teachings of Kozlov and Lopatin on Knowledge and Faith*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2360). VNLU, Kyiv.
- Troitskiy, S. (1911). *Christian View of Labor and the Natural Principle of its Division in People's Lives*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2175). VNLU, Kyiv.

- Tykhvynskiy, I. (1889). *Monotheistic Ideas in the Philosophical Teaching of the Pre-Socratic Period*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1171). VNLU, Kyiv.
- Travin, B. (1909). *Attitude of St. Augustine of Hippo Towards Pagan Philosophy (Especially Neo-Platonism)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2071). VNLU, Kyiv.
- Triodin, I. (1907). *Worldview of Guyot. (Statement, Explanation and Criticism with Special Attention to Understanding the Question of the Nature and Significance of Religion)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1973). VNLU, Kyiv.
- Varlaam (Novhorodskiy), hieromonk. (1907). *Ideals, their Origins, Essential Content and Ways of Implementation. (An Experience of Philosophical and Psychological Research)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1944). VNLU, Kyiv.
- Velykoslavynskiy, O. (1908). *To What Degree Does the Outlook of the Russian Sixties (Mainly Chernyshevsky, Dobrolyubov and Pisarev) Meet the Logical, Ethical and Aesthetic Requirements of the Human Mind and the Religious Demands of the Human Spirit?* [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1994). VNLU, Kyiv.
- Veselovskiy, O. (1890). *Neoplatonism in its Relation to Christianity*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1178). VNLU, Kyiv.
- Vlasovskiy, I. (1908). *View of the Representative of Historical Materialism on the Origins of Christianity Before the Court of Science*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1996). VNLU, Kyiv.
- Voinov, I., deacon (1910). *The Question of the Origin of Religion in Connection with its Setting among Evolutionists (Ch. Darwin, O. Caspari and G. Spencer)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2085). VNLU, Kyiv.
- Vvedenskyy, O. (1887). *Presentation and Analysis of the Works of Hartmann Die Religion Des Geistes*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1059). VNLU, Kyiv.
- Voznesenskyy, V. (1908). *The Idea of Personality in the Worldview of Nikolai Konstantinovich Mikhailovsky. (Experience of Clarification and Criticism of this Worldview from the Point of View of the Christian Teaching about Personality)*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2030). VNLU, Kyiv.
- Vyshnevskiy, D. (1895). *The History of Kyiv Theological Academy for the First Half of the 18th Century*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1383). VNLU, Kyiv.
- Yevfymii [Krestiev], archimandrite. (1882). *Teaching on the Origins and Gradual Development of Religion According to Herbert Spencer*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 862). VNLU, Kyiv.
- Yevfymii (Sapundzhyiev), hierodeacon. (1908). *The Comparative Value of Faith and Reason in the Development of Outlook*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 2000). VNLU, Kyiv.
- Yevseiev, V. (1886). *Anthropological Teaching of St. Augustine of Hippo*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1030). VNLU, Kyiv.
- Vydiakyn, S. (1902). *Psychology of St. Gregory of Nyssa*. [In Russian]. The Institute of Manuscripts (fonds 304, dissertation 1716). VNLU, Kyiv.

Printed works

- Faida, O. V. (2003). Byzantine Studies in the Dissertations of Kyiv Theological Academy Students (1830th - the Beginning of the 20th Century). [In Ukrainian]. *Pivdennyi arkhiv*, (XXII), 41-44.
- Klos, V., protoierei. (2012). Handwritten Works of Kyiv Theological Academy Graduates, Stored at Fonds 304 Manuscript Institute, V. I. Vernadskiy National Library of Ukraine and The Library of Kyiv Orthodox Theological Academy. [In Ukrainian]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii: bohoslovsko-istorychnyi zbirnyk Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu*, 10, 99-140.
- Klos, V., protoierei & R. Parii. (2015). Handwritten Works of Kyiv Theological Academy Graduates (1893-1920). [In Ukrainian]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii: bohoslovsko-istorychnyi zbirnyk Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu*, 15, 203-62.

- Kozlovskiy, V. P. (2008). Kant's "paralogisms of pure reason" in the intellectual atmosphere of Kyiv Theological Academy of 19th and early 20th centuries. *Filosofska dumka*, 6, 59-83.
- Krainiaia, O. O. (2009). Thesis Fonds of Kyiv Theological Academy in Manuscript Institute, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii*, (11), 164-92.
- Lototskyi, O. H. (1966). *The Pages of the Past*. Ch. 1. [In Ukrainian]. [Saut-Baund-Bruk]: Ukrainian Orthodox Church of the USA.
- Nemeth, Th. (2017). *Kant in imperial Russia*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-52914-1>
- Nethercott, F. (2019). *Russia's Plato: Plato and the Platonic Tradition in Russian Education, Science and Ideology (1840-1930)*. Abingdon, UK, & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315182810>
- Okhrimenko, H. V. (2012). Sources for Studying of the Issue of Concluding the Union of Brest and Controversy about it: on the Basis of Scientific Research of the Representatives of Kyiv Theological Academy. [In Ukrainian]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychne relihiieznavstvo*, (6), 231-240.
- Pevnytskyi, V. (1911). *My Memories. II. Student Years*. [In Russian]. Kyiv: Tip. Universiteta St. Vladimira.
- Rules (1889). Rules for the Review of Works Submitted for the Acquisition of Academic Degrees. [In Russian]. In *Extract from the Minutes of the Council of Kyiv Theological Academy for the 1888-1889 school year* (pp. 176-183). Kyiv: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo.
- Statute of 1884 year. (1887). Theological Academies Statute, Highest Approved April 20, 1884. [In Russian]. In *The Complete Collection of Laws of Russian Empire. Third Collection*. Vol. IV. (pp. 232-243). St. Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia.
- Tkachuk, M. L. (2001). Kant Studies in Kyiv Academic Philosophy of 19th and early 20th centuries. [In Ukrainian]. *Collegium* (11), 103-19.
- Tkachuk, M. L. (2002). How History of Philosophy was Studied at Kyiv Theological Academy of the 19th - the Beginning of the 20th Century. *Mahisterium. Istoryko-filosofski studii*, (9), 35-51.
- Tkachuk, M. L. (2011). Philosophy in Kyiv Theological Academy: the educational aspect. [In Ukrainian]. In M. L. Tkachuk (Ed.) *Philosophical Education in Ukraine: History and Modernity* (pp. 66-94). Kyiv: Ahrar Media Hrup.
- Tkachuk, M. L. (2019). Handwritten Candidate's Works by Students of Kyiv Theological Academy: Problems of Research. [In Ukrainian]. In M. L. Tkachuk (Ed.), *Philosophical and Theological Heritage of Kyiv Theological Academy: Experience of Archeographic and Bibliographic Studies* (pp. 4-22). Kyiv: Publishing house "Kyiv-Mohyla Academy".

Received 16.06.2019

Maryna Tkachuk

Philosophical Issues in Handwritten Candidate Works of Kyiv Theological Academy Students (1819–1924)

The article for the first time presents the powerful historical and philosophical potential of the collection of handwritten candidate works of Kyiv Theological Academy (KTA) students, which is kept at Manuscript Institute, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. According to the analyzed manuscripts, despite the church-confessional and specialized theological orientation of the theological academies, as well as the system of rigid regulations and control by the Most Holy Synod in the subject matters and content of the final works, the students showed a persistent research interest in philosophy. The author identifies more than 150 candidate works of KTA students that are directly relevant to philosophical topics and issues. Most of them are research on the history of Western (from Classical antiquity to the beginning of the 20th century), Eastern and Russian philosophy. At the same time, the handwritten works available in the collection express the interest of students in the problems of epistemology, philosophy of history,

social philosophy, axiology, ethics and aesthetics, philosophy of religion, as well as their attraction to complex interdisciplinary studies, combining the issues of philosophy and history of philosophy with theology, psychology, pedagogy and literary studies.

Марина Ткачук

Філософська проблематика в рукописних кандидатських творах студентів Київської духовної академії (1819–1924)

У статті вперше представлено потужний історико-філософський потенціал колекції рукописних кандидатських творів студентів Київської духовної академії (КДА), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Як засвідчують аналізовані рукописи, попри церковно-конфесійне і спеціалізоване богословське спрямування духовних академії, а також систему жорстких регламентацій і контролю Св. Синоду за тематикою і змістом випускних творів, студенти виявляли стійку дослідницьку зацікавленість філософською проблематикою. Підставами для цього були належний рівень здобутих під час навчання знань з історії філософії, логіки, метафізики, психології; систематичне читання класичної і новітньої філософської літератури мовою оригіналів; підготовка семестрових творів з філософських дисциплін. Підсумовуючи поточні результати ознайомлення з колекцією Інституту рукопису, автор виокремлює понад 150 кандидатських творів студентів Київської духовної академії, безпосередньо дотичних до філософської проблематики. Більшість із них становлять розвідки з історії філософії – західної (від античності до початку XX ст.), східної, російської. Низка рукописів, присвячених аналізу філософської спадщини Київської Академії, потверджує той факт, що традицію її систематичного вивчення було започатковано саме в її стінах. Водночас наявні у колекції рукописи увиразнюють зацікавлення київських студентів проблемами гносеології, філософії історії, соціальної філософії, аксіології, етики та естетики, філософії релігії, а також тяжіння до комплексних міждисциплінарних досліджень, що поєднують філософську та історико-філософську проблематику з богослов'ям, психологією, педагогікою літературознавством.

Maryna Tkachuk, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Dean of the Faculty of Humanities at the National University of Kyiv-Mohyla Academy (Kyiv).

Марина Ткачук, д. філос. н., професор, декан факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

e-mail: mtkachuk@gmail.com
